

ŐSGYEP-MARADVÁNY AZ OROSHÁZI NAGYTATÁRSÁNCON

Írta: KISS ISTVÁN

„Az elvégzett ásátások után most már kétségtelenül megállapított adatok igazolják, hogy Alföldünk egyik legrégebb földvára, amely hatalmas méreteivel, érdekes szerkezetével megérdemelné, hogy ingatlan műemlékeink sorába felvétel-sék.”

(BANNER JÁNOS, 1939.)

Fenti soraival zárta BANNER professzor 1939-ben azt a munkáját, [1] amelyben az Orosháza határába eső Nagytatársánc nevű őskori földvár archeológiai feltárását ismerteti. Óhaja már teljesülhet, mert *a ritka természeti kincsek és régi értékes emberi alkotások védelme nálunk is közügy, s mint ilyen társadalmi-kulturális és egyben nevelői feladat.* Ennek az őskori objektumnak a közismertté tétele az idegenforgalom szempontjából is indokolt.

Nagytatársánc... a késői bronzkor vagy a hallstatti kor itt élő emberének ez a monumentális alkotása talán a kisebb piramisok építésével is összemérhető! Talán ez is rabszolgamunkával épült, s készítői és védői közül a töltésoldalban ugyancsak sokan hajthatták fejüket örök nyugalomra. Csontjaikat és emlékeiket egy évszázadon át forgatta ki a földből a szántóvető ekéje, s az egymásra boruló hantok a képzetet szárnyait folyton bontogatták. Végül a tudomány embere is megjelent a csaknem körbefutó, titokzatos lankák között, hogy eredetüket megvilágítsa, s védelmükre is kísérletet tegyen. Így indult el a kezdeményezés, amely a régi ember hallatlan erőfeszítésének e néma tanuját az egész emberiség kultúrkincsei közé szeretné emelni.

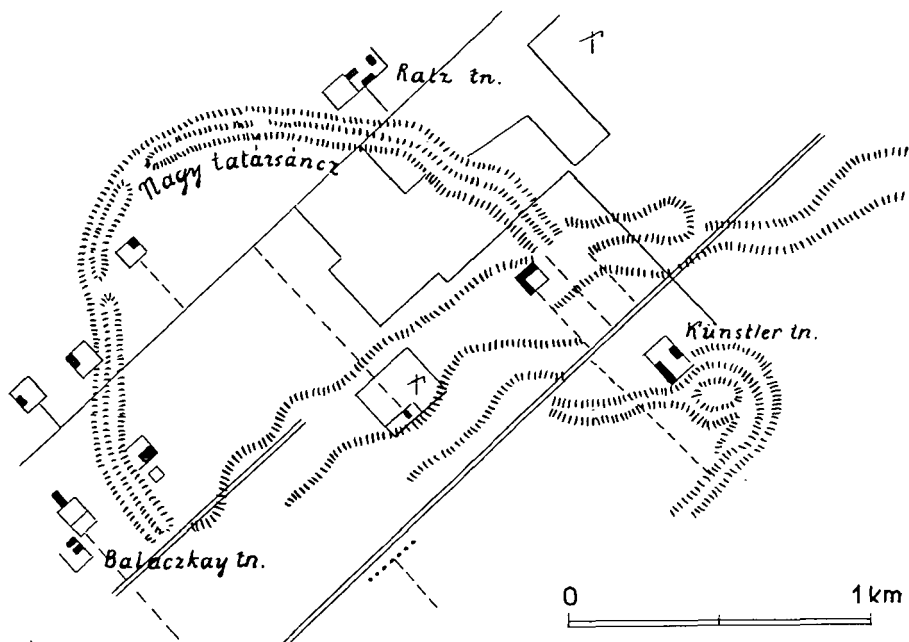
A múlt század végétől ennek a sáncrendszerből álló földvárnak szinte az egész területe szántóvá vált, így azt műemlékként egészben fenntartani már nem lehet. Maradt azonban a sáncnak még egy kis gyepes részlete, amelyen a növényzet a régi töretlen legelők jellegét viseli, s amely egyben e hatalmas földvár legkevésbé lepusztult részeként szerepel. *Ha ez a gyepes kis sáncrészlet természetvédelemben részesül, az egyben a Nagytatársánc műemlékvédelmét is jelenti.* Csakis ez a régi töretlen gyep védheti meg a sánc e részét a további nagymérvű lepusztulástól, mint ahogyan megvédte csaknem három évezreden át.

A következőkben röviden ismertetjük a sáncrendszer feltárásának történetét és annak szerkezetét, majd az itt talált ősgyep-maradvány növényzetéről és védelme lehetőségeiről szólnunk.

A Nagytatársánc feltárásának története és szerkezetének leírása

A Nagytatársánc Orosházától DK-re légvonalban kb. 10—11 km távolságra fekszik, közvetlenül Pusztaföldvár község déli oldalán. Még ma is feltűnő domborzati elem, ezért a részletes térképek is feltüntetik (1. ábra). Elnevezése onnan ered, hogy a hagyomány szerint a sáncot a nép a tatárjárás vagy a török pusztítás idején védekezés céljából építette. Orosházán néhány évtizeddel ezelőtt főként a tatárjárással kapcsolatos hagyomány-változat volt elterjedve.

A szakirodalomban először KARÁCSONYI [4] emlékezik meg a „nagytatársáncoknak” vagy „szőlősi sáncoknak” nevezett földvárról, Pusztatföldvár község ismertetésével kapcsolatban.

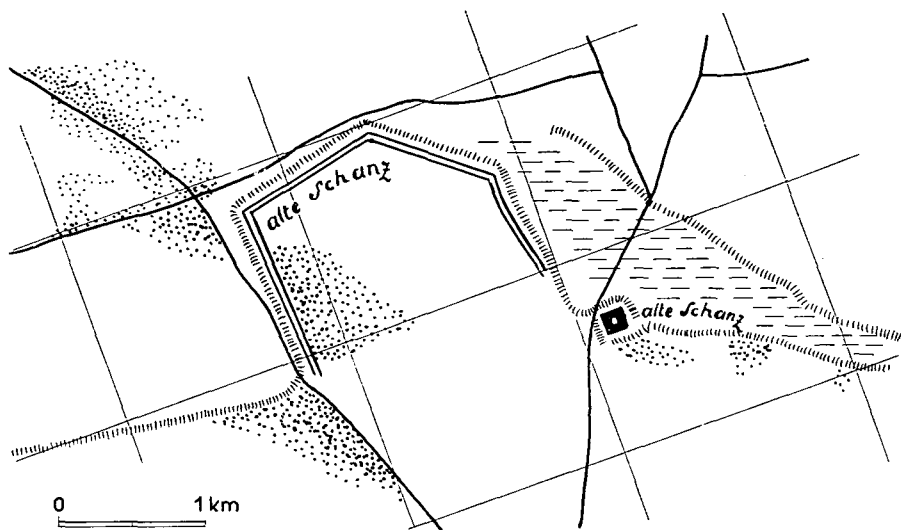

1. ábra. A Nagytatársánc domborzati viszonyai a részletes térképen

BOROVSKY [2] ugyancsak a Nagytatársánc kifejezést használja, s Földvár, illetve a mai Pusztaföldvár község nevét éppen a határában fekvő hajdani földvártól származtatja. Ez meg is felelhet a valóságnak, mivel a mai község település-ősei a török idők alatt elpusztultak, s a földvár környéke pusztaság volt. SZEREMLEI [10] szerint a sánc a hunoktól ered, s Attila székhelye volt, illetve a gepida fejedelmek és az avar khánok is használták. Ezek a feltételezések azonban nem tárhatták fel a sánc eredetének kérdését, mert vagy nem ásásokon alapultak, vagy az ásatási eredményekkel mindenáron a hun eredetet próbálták igazolni.

A Nagytatársánc keletkezésének rejtélyét BANNER [1] oldotta meg. Az 1939 nyarán végzett igen körültekintő és nagyarányú ásatásai nyomán megállapította, hogy *ez a földvár nem a tatár vagy török időkből, illetve a hunok korából származik, hanem azoknál sokkal régiebb, s építése az i. e. évezred korai századaira, a VIII—V. századra tehető. Története tehát csaknem háromezer éves. BANNER szerint a sánc az ún. hall-statii időkben készült, a bronzkornak a vaskorszakba való átmenete időszakában, talán a kelták, vagy még inkább a szkíták ellen.* KALICZ [3] megjegyzi, hogy „Ilyen nagyszabású építmény létesítése a közösség igen nagyfokú szervezettsége mellett volt csak lehetséges.”

A Nagytatársánc fekvéséről és szerkezetéről idők folyamán számos térkép készült. Egyik régi ábrázolás az 1783-ból származó József császári térkép, amely szögletes vonalakkal ugyan, de keleti oldalán már nyitottan ábrázolja ezt az erődítményt. Már ez a térkép is bemutatja a sánc északkeleti végződésének mintegy folytatásaként azt a magaslatot, amelyet ma a nép *Kistatársánc*-nak nevez, mivel az előbbinél jóval kisebb. A térképen ez kis négyszög formájában látható. Mindkét erődítményt e térkép „alte Schanz” kifejezéssel jelöli (2. ábra.) SZEREMLEI [10] még több térképet is említ, amelyek négyszög, lekerekített négyszög vagy ellipszis alakúnak mutatják be a sáncot. SZEREMLEI munkája viszonylag jó térképet közöl, amelyet azonban HERCZÓG városi mérnök készített. Lényegesebb megállapításait BANNER ásatásai igazolták.

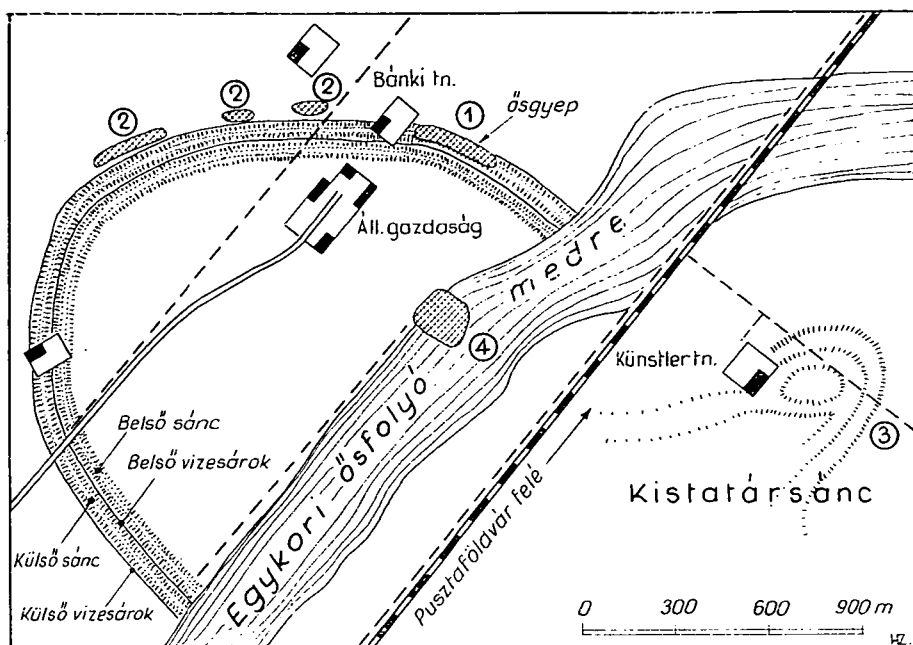
2. ábra. A Nagytatársánc és a Kistatársánc az 1783-iki József császári térkép szerint

BANNER ásátásai és felvételezései tisztázták az egykori földvár szerkezetét is (3. ábra). Eszerint a Nagytatársánc szabálytalan félkör alakban húzódó kettős sánc, amely kb. átmérője mentén, délkeletre néző nyitott oldalán, északkelet-délnyugati irányú mélyedésvonulatra, egy kiszáradt érre támaszkodik. Ez az ér a mai szárazérhez vagy a Maros vízrendszeréhez tartozott. Valamikor mély és bővízü volt, s teljes biztonságot nyújtott a rája támaszkodó földvár lakóinak. A kettős sáncot kívülről széles és mély árok vette körül, amelyben mindig volt víz, mivel az érrel közvetlen összeköttetésben állt. A külső sáncot a belsőtől ugyancsak mély árok, a belső vizesárok választotta el, amelybe a víz szintén a bővízü érből került. E hatalmas építmény földvár-jellegét még fokozta az is, hogy a félkör alakú kettős sánc kb. 12 hektár kiterjedésű, természetes kialakulása magasabb térszint vett körül, amely környezetéből így kissé kiemelkedett.

Az ún. Kistatársánc ugyancsak természetes magaslatra épült. E két magasabb térszín, vagyis a Nagytatársánc és a Kistatársánc térszíne között az ér medre jelentősen összeszűkülött, azaz mélyebbé is vált, s ezek a kedvező természeti adottságok válthatták ki a kései őskor itt lakó emberének azt az elhatározását, hogy ide erődítményt építsen.

BANNER a Nagytatársánc méretviszonyairól is részletesen tájékoztat. A kettős sáncív teljes hossza 3050 méter, a két vége közötti, azaz a kb. átmérő távolság pedig 1800 métert tesz ki. A kettős sánc teljes szélességét, belértve a külső vizesárok szélességét is, BANNER átlag 100 méternek találta. A külső árok szélessége 28–37 méter között ingadozik. Az árkok szélességi és mélységi, illetve a sáncok magassági viszonyainak megállapítása végett BANNER a sáncot több helyen keresztülvágta. Mindenütt megtalálta az eredeti szintet is. Megállapította, hogy az említett méretek nem mindenütt egyformák. A külső árok mélysége szerinte átlag 2 méter lehetett. Ezen belül emelkedett a 220 cm magas külső sánc, majd evel párhuzamosan befelé a belső sánc, kb. ugyanilyen magassággal. A két sánc közti belső vizes árok a külsőnél valamivel mélyebb volt. BANNER a legmélyebb bevágást 260 cm-nek találta az eredeti alföldi térszín alatt. A két sánc legmagasabb pontjainak távolsága 26–30–44 m között változik, amiből BANNER arra következtetett, hogy a belső árkot a külsőnél lényegesen keskenyebbre építették.

Az előbbiek figyelembe vételével a külső árok eredeti mélysége és a külső sánc eredeti magassága kb. 5 méteres szintkülönbséget adott. S ha még figyelembe vesszük azt is, hogy egykori

3. ábra. A Nagytatársánc szerkezete (Banner leírása alapján szerkesztve). A növényzet jelzései: 1 ősgyep, 2 vizenyős gyepfoltok, 3 a Kistatársánc tetejének gyepje, 4 régi gyep az egykori ösfolyó laposa területén

„építői nagyon jól kihasználták a természetes terep adottságait, akkor mondhatjuk, hogy ez az őskori földvár nagyfokú védelmi céltudatossággal épült, s mint BANNER írja: „...biztos menedéket nyújthatott a lakosságnak és állatállományának.”

E hatalmas földvárat készítői és lakói azonban csak egy vagy két évszázadon át használhatták. BANNER szerint legkésőbb az i. e. V. században épült, s az i. e. IV—III. században erősítés-jellege már meg is szűnt. Talán az ér vize sekélyült el vagy folyt másfelé? Erre annál is inkább gondolhatunk, mivel a sánc délkeleti nyitott végződését lezáró hosszú „lapos” az elszikesedésnek nyomát sem mutatja, viszont a mai Szarazér, amelyhez ez a valamikori ér is tartozhatott, környezetében sokhelyütt elszikesedett.

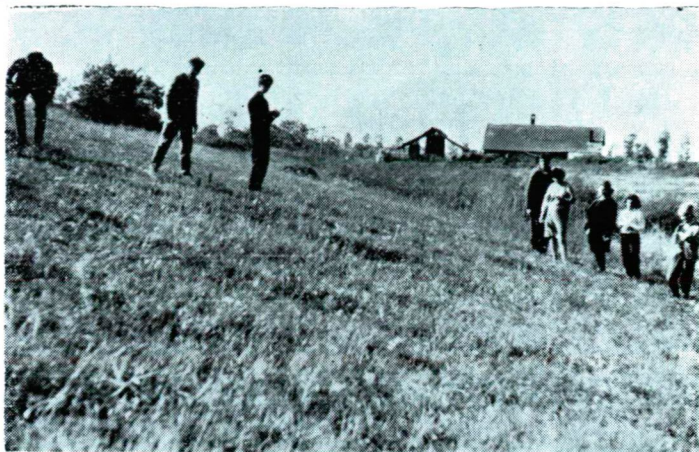
Mi ennek a földvárnak a jelenlegi képe?

E terület a múlt század második felétől fokozatosan szántás alá került, s ennek következtében az a domborzati forma, amelyet a legelő régi gyepje az eredetiből még megőrzött, mind rohamosabban lepusztult. Ennek ellenére az egymással párhuzamosan futó kettős sánc még ma is felülnő lankavonulatnak mutatkozik, s a figyelmesen szemlélődő idegent is csodálatba ejti. Ez különösen a külső sáncre vonatkozik, amely napjainkban is mindenütt jelentősen lejt a valamikori külső árok mélyedésvonulata felé. Evvel szemben a belső árok, mely egyébként is jóval keskenyebb volt, ma már csak mint szelíd hajlat ismerhető fel.

A külső sáncnak és a külső ároknak legépebben maradt meg az a része, amely a mai Nagytatársánci Állami Gazdaság mellett, annak északi oldalán található. Itt ismertem fel a már említett ősgyepet 1930 tavaszán. A sáncrendszer e részére vonatkozólag BANNER a következőket írta: „A második mérést a Bánki Horváth Mihály

földjén végeztük. Itt úgy a külső árok, mint a külső sánc ma is gyepes. Feltételezhető tehát, hogy ez a terület még nem volt feltörve, s így az eredeti térszíni formát és az eredeti mélységet és magasságot a legjobban megtarthatta”. Ebből következtethetjük, hogy ez a gyepterület legalább 2500 éves.

1. kép. A Nagytatársánc ősgyepes része a külső vízesárok felőli lejtőn

2. kép. Az ősgyepes sánccoldal legmagasabbra emelkedő „tarajszerű” szakasza

Az ősgyepes részt, illetve a külső sánc csaknem teljes északias külső lejtőjét az 1. kép mutatja be. A lejtő szélessége változó, 12—18 m között ingadozik. A hátul levő Bánki-féle épülettől kelet felé haladva a gyepes sáncoldal szélesedik, mivel maga a sánc is egy ideig fokozatosan magasodik. A 2. kép az ősgyepes sáncoldalnak azt a kelet felé haladó részét szemlélteti, amely „tarajszerűen” legmagasabbra emelkedik. Ezen túl a gyepes rész hamarosan megszűnik, illetve helyét szántás foglalja el. E „tarajszerű” részen túl a sánc is mindinkább alacsonyabbá válik, majd a valamikori ősfolyócska egykori medréhez, a mai szántott hosszanti laposhoz érve megszűnik. A 3. kép lankás tereprész formájában a két párhuzamos sánc közötti egykori

3. kép. Az egykori belső vízesárok feltöltődött hajlata az ősgyepes rész környékén

belső vizes árok nyomait mutatja, közvetlenül az ősgyepes sáncrészen belül. Ez a terület már szántóföld. A háttérben a bokros rész előtt jól látható a külső sánc lankás lejtője, amely bal felé haldva a belső árokból enyhe emelkedéssel a belső sáncba megy át. A kép felső jobb sarkában a Nagytatársánci Állami Gazdaság fürdőépületének egy része látható, amely a külső sánc széles tetején áll. A kép bal oldalán levő tanyaépület viszont a belső sáncra, a tőle kissé jobbra mutató melléképület pedig a csaknem feltöltődött belső vizes árokra esik. A 4. kép az ősgyepes sáncoldal alsó részét, s a külső vizes árkon túl levő, nagyjából derékszögű háromszög alakú gypet szemlélteti, amely azonban már erősen gyomos és nem régi jellegű.

A Nagytatársánc nevű őskori földvárral kapcsolatban meg kell még emlékeznünk az ún. *Kistatársánc*ről is. Ez az egykori kiszáradt ér mélyedésén, hosszanti laposán túl a Nagytatársánc északi ívének folytatása irányában található, s mint már említettük, ugyancsak természetes alakulását magaslaton helyezkedik el. Domborzatilag egy kb. 120×80 méter hosszú, kelet-nyugati irányban megnyúlt szabálytalan ellipszis alakú képződmény, amely ugyancsak egy őskori erődítmény jegyeit viseli. KALICZ [3] szerint feltehetőleg a Nagytatársáncsal egyidőben épült (5. kép).

A Kistatársánc erődítmény-jellegét már az 1783-ban készült József császári térkép is hangsúlyozza, illetve a két sáncra vonatkozólag a következőket jegyzi meg: „Az itt levő két régi sáncról nem tudjuk, ki és mikor építette. A nagyobbik némely helyen összeomlott, a kisebbik azonban még

4. kép. Az ősgyepes sáncoldal alsó része a külső vizesárokkal

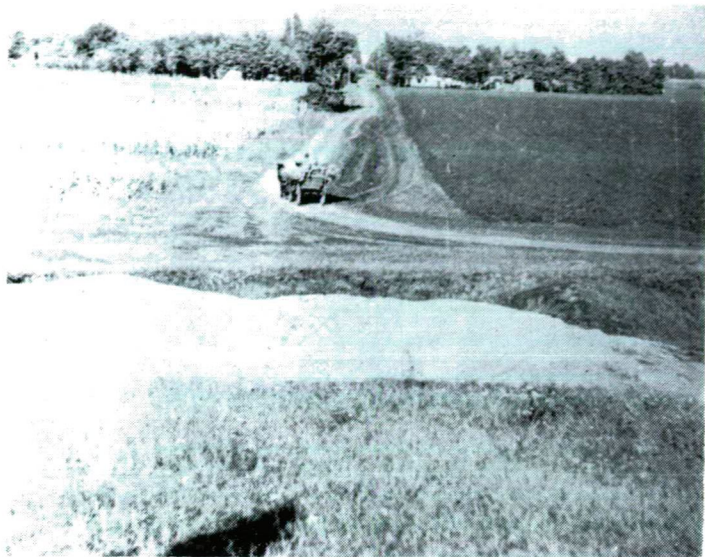

5. kép. A Kistatársánc felső része

teljesen jó. Mindkettő olyan helyen fekszik, ahonnan a szomszédos vidék uralható.” (6. kép). SZEREMLEI [10] a Nagytatársáncot és Kistatársáncot egymással összetartozónak véli: „Lehetséges, sőt valószínű — írja —, hogy a két sánc hajdan egy védőművet képezett, mely középen kétfelé volt rekesztve, keleti részében pedig egy kisebb sánc, mint benső erősség bele volt foglalva.” BANNER evvel szemben hangsúlyozza, hogy e két építmény egymással nem tartozhatott össze.

A Kistatársáncon részletesebb ásatást még nem végeztek. KALICZ helyszíni vizsgálatok alapján megállapította, hogy „...a természetes magaslat meredekebb lejtőjű keleti oldalát kissé megmagasítva sánccá alakították. Ny-i ellaposodó részét is sánccal zárták le. A K-i oldalon újabban nyitott homokbánya falában jól látszik a széles és mély külső árok keresztmetszete is.”

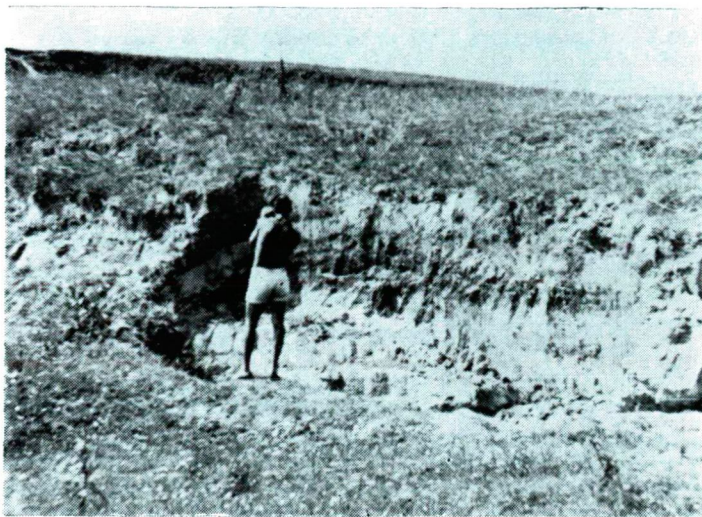
6. kép. Kilátás a Kistatársánc tetejéről Pusztaföldvár község felé

A homokbánya nyitásával kapcsolatban nekünk is alkalmunk nyílt botanikai gyűjtőútjaink, illetve tanulmányi kirándulásaink során a Kistatársánc erődítmény-jellegének tanulmányozására. A keleti oldal homokbányája falán már messziről feltűntek a sötétebb és világosabb, többé-kevésbé vízszintes csíkok, amelyek bizonyították, hogy e domborzati elem felső része emberi építómunka eredménye. A 7. képen látható agyag- és löszfalon mintegy 10—12 világosabb és ugyanennyi sötétebb réteget számolhatunk. A rétegek vastagsága eltérő, többnyire 20—40 cm között ingadozott. Néhol, mint pl. a középtől kissé jobbra, a világos rétegek jóval vastagabbak a sötét, humuszban gazdag rétegeknél. Másutt a helyzet fordított. A 8. kép a homokfejtő középső, magasabb löszfalát ábrázolja. A fal felső része lankás, innen a rétegeket már régebben lehántották, az alsó rész azon-

7. kép. A Kistatársánc keleti oldalán nyitott homokbánya fala világosabb és sötétebb földrétegekkel

ban friss ásás eredménye. A férfi alak előtt, tőle kissé balra, igen vastag világos és sötét rétegek láthatók. Az itt feltárt legalsó sötét réteg figyelembe vétele alapján a felhordott földréteg vastagsága 3,5—4 m-nek adódott. Az e helyet közelebből ábrázoló 9. képen élesen szembetűnik az az általánosan tapasztalható jelenség, hogy a világos rétegre következő sötét rétegnek a legalsó része a leg-sötétebb, s felfelé fokozatosan világosodik. Annak idején sokan hordhatták itt a földet egyszerre,

8. kép. A Kistatársánc homokfejtőjének 3,5—4 m magas löszfala. Alatta még kb. 1—1,5 m vastag felhordott talaj, s csak utána következik az egykori parti dűne homokja

9. kép. A 8. képen bemutatott löszfal bal oldali része. A világos rétegre következő sötét rétegnek mindig a legalsó része a legsötétebb

primitív felszíni kitermeléssel, s emiatt vált az erődítmény rétegződésének színárnyalata éppen a fordítottjává annak, mint ami az itteni mezőségi talaj rétegződésében tapasztalható. Nem mentek mélyre, erőkimelés céljából 1—2 ásonyomnyi „sárgaföld” kihordása után új felszínről kezdték a hordást, mégpedig a legfelső, humuszban leggazdagabb réteggel. Így egyszerre sokan hordhatták a földet. Nyilván emiatt következik az egészen világos sárgaföldre a felszíni réteg legsötétebb, humuszban leggazdagabb része.

E kis földvár homokfejtés feltárása során a sáncolást körülvevő árkolás nyomait is valószínűsíthettük. A 10. kép a homokbánya keletre néző meredek falának északi irányba eső szélső részletét mutatja. A löszfal bal oldali részén a felső harmadtól világos „sárgaföld”, a jobb oldali részen viszont az egész profil sötét színű. A mélyebb rész ez esetben is sötétebb, mint a felszínhez közelebb levő. *Ez utóbbi egy olyan U-keresztmetszetű ároknak a felerésze lehetett, amelyről korábban már KALICZ [3] is megemlékezett, s amely időközben felületi feketefölddel feltöltődött, vagy amelyet avval feltöltöttek.* A profilból következtethető, hogy az árok a képen láthatónál mélyebb lehetett.

Az előbbi árok-feltárás bal oldali környezetét mutatja be a 11. kép. A jobb oldalon látható a már megismert U-keresztmetszetű feltöltődött árok felerésze, az előtérben pedig egy kb. 2 m mély homok-akna, amelynek oldalfalai lefelé omladozóban vannak. Az omlások jelzik annak a rétegnek a kezdetét, amelyből a durvaszermű, építkezésre igen alkalmas „marosi” homok kikerült. Mivel ez a homokréteg még mindig magasabban fekszik a környező szántóföldek szintjénél, feltehető, hogy a Kistatársánc homok-alapzata érparti homokfelhalmozódás, amelynek anyagát az őskori folyócska medréből fújta ki a nyugatias irányú szél. Erre enged következtetni az is, hogy e kiemelkedés ér felőli nyugati oldala fokozatosan emelkedő, keleti végződésénél pedig meredek oldalú. Az erődítményt tehát egykor parri dűne-szerű homokhalmazra építették.

10. kép. A homokfejtő északra néző löszfalának jobb oldali része sötét színű. U-keresztmetszetű árok lehetett, amelyet fekete földdel feltöltöttek

11. kép. A háttérben a feltöltött árok, az előtérben kb. 1,5—2 m-es homok-akna. Omladozó alja jelzi az egykori homokdűne felszínét

A Nagytatársánc és a Kistatársánc a környéknek még ma is jelentős kiemelkedései, amelyeken az egykori erődítmények vagy földvárak jellegei jól felismerhetők. A kutatók innen származtatják az ide néhány száz méterre fekvő Pusztaföldvár község nevét.

Az ősgyep és a sáncrendszer egyéb gyepes részeinek növényzete

A mai Orosháza környékének délnyugati része az a terület, amelyen a legelők viszonylag nagy területen napjainkig megmaradtak. A gyep meghagyását a jelentős mérvű szikesedés indokolta (pl. Szőkehalom, Sóstó, Kardoskút szikes gyepei). A közvetlen környék többi része jó talajú, a Békés-csanádi löszhát egyik legtermékenyebb területe, ezért e részek a múlt század végén szántásra kerültek.

A környék löszpusztai legelői közül legkésőbb vált szántóvá az Orosházától délre eső tatársánci és kaszaperi rész, az ún. „Vásárhelyi pusztá”, amelyek Csongrád megyéhez, Hódmezővásárhely kiterjedt határához tartoztak. A régi közigazgatási térképen ez volt az a terület, amelyen a hódmezővásárhelyi határ feltűnően benyúlt kelet felé Orosháza alá. Ennek az a magyarázata, hogy a török idők után Orosháza újraalapításáig (1744) az egész környéken a hódmezővásárhelyi pásztorok legeltettek, s mint VERES JÓZSEF írta [11]: „...ezt az egész határt megszokták a magukénak tekinteni.” Emiatt a vásárhelyi pásztorok és az első orosházi települők között viszály tört ki, amely végül is úgy oldódott meg, hogy az Orosházától délre eső legelők továbbra is Csongrád megyéhez tartoztak. A vásárhelyi pásztorélet maradványa lehet egyébként e területen a „Bogárzó” elnevezés is, amely az Orosháza—Mezőhegyes vasútvonal mentén levő megállókn kívül még egy pusztarészt is jelöl. Ez az elnevezés Csongrád megyében több helyen előfordul, Békés megyében viszont csak itt találkozunk vele.

A Nagytatársánc területét csak az új közigazgatási beosztás és területrendezés csatolta Békés megyéhez, ezért BANNER professzor 1939-ben még hódmezővásárhelyi Nagytatársáncról beszél [1].

A nagytatársánci legelőt nem egyszerre törték fel. Visszaemlékezések szerint az a mélyedésvonulat, amely a sáncrendszer ívének két végződését DK-ről lezárja, s amely BANNER [1] szerint egykor ősfolyó vagy ős-ér medre lehetett, századunk elején még nagyjából legelő volt. Ekkor még a Kistatársánc oldalán és tetején is legeltettek. „Vizenyős” legelőnek hagyták továbbá ez időben a külső vizesárokban azt a szakaszát is, amely a sánc ívének északi vonulatára esik.

A harmincas évek elején a sánc-rendszernek már csak négy pontján találtam kisebb gyepes területeket. Ezek fekvését a 3. ábra térképvázlatán sorszámok jelölik. Éspedig:

1. Ősgyep-maradvány a külső sánc külső vizesárok felőli oldalán,
2. Vizenyős gyeptalajok a sánc-ív északi részén,
3. A Kistatársánc oldalának és tetejének gyepje,
4. Régi gyep az egykori ősfolyó, vagy ős-ér medre területén.

A felsorolt gyepes foltok közül az első három még ma is megtalálható, a negyediket a II. világháború során felszántották. A következőkben az ősgyep növényzetét részletesen, a többiét rövidebben ismertetem.

A nagytatársánci ősgyep-maradvány növényzete

Az ősgyep a Nagytatársánci Állami Gazdaság majorságán túl, annak északi szegélyén, a külső sánc külső vizesárok felőli lejtőjén fekszik. Az ottaniak Bánki-féle gyepnek is nevezték, mivel régebben a Bánki-féle tanya földjére esett (3. ábra 1-es jelzés). E tanyát, illetve annak földjét BANNER [1] említi, megállapítva, hogy annak a területén a külső sánc és a külső árok is gyepes. Feltételezi, hogy *ez a gyep még nem volt feltörve, s ez az állandó gyeptakaró a sánc eredeti térszíni formáját, magasságát, illetve az árok mélységét legjobban megtarthatta.* Az ősgyepes terület 50—60 m hosszú és 10—14 m széles.

A sáncrendszernek ezt a gyepes részét már több mint négy évtizede ismerem, azonban csak 1930 tavaszán figyeltem fel először arra, hogy *ez a legelőmaradvány*

a környékbeli füves helyektől „idegen”, elűtő növényzetű, illetve határozottan régies jellegű. A régi feltöretlen gyepekre jellemző növényfajok a következők:

Teucrium chamaedrys L. (Sarlós gamandor),

Phlomis tuberosa L. (Macskahere),

Viola ambigua W. et K. (Csuklyás ibolya),

Fragaria viridis DUCH. (Csattogó számoça),

Asperula cynanchica L. (Ebfojót müge),

Thalictrum minus L. (Közönséges borkóró),

Senecio jacobaea L. (Jakabnapai aggófű).

Alföldünk déli részén florisztikailag páratlan kis növény-sziget ez, említett növényfajai az egykori löszpuszta flórájának utolsó hírmondói, amelyeket még a bronzkor-szaktól a vaskorszakba áthajló idők ősembere is itt láthatott.

A régi időknek e tanú-növényei tanuskodó szerepükben igénylik a külön florisztikai jellemzést is, amelyet a következőkben röviden Soó—JÁVORKA [9] összefoglaló munkája nyomán adunk. E növények helyi és hazai előfordulási viszonyai a következők:

Teucrium chamaedrys L. (Sarlós gamandor). E növény legalább olyan jól érzi itt magát, mint pl. a Szentendrei hegység északi lejtőjén a pusztafüves lejtőin. Az ősgyepben helyenként nagy és sűrű állományokban tenyészik (12. kép). Különösen tömeges a tarajszerű kiemelkedés környékén, illetve attól a Bánki-épület felé eső részen, a lejtő közepétől lefelé. A külső vizesárok aljára eső rész nitrofil ruderalis gyomnövényzete között is tartja még magát, itt azonban levelei gyakran rendellenesen nyakos és torzult formájúak.

12. kép. A sarlós gamandor (*Teucrium chamaedrys*) az ősgyepben helyenként tömegesen tenyészik

Soó és JÁVORKA munkája szerint e növény az Alföldön szórványos, csupán a Kis-Alföldön és a Nyírségben fordul gyakrabban elő. Tudtommal a Dél-Alföld tisztántúli részéről nem volt ismeretes. A középhegységben és a Dunántúlon azonban gyakori. „Karszterdőkben és bokorerdőkben, száraz, kül. pusztai és mészkedvelő tölgyesekben, cserjésekben, zárt sziklagyepekben, sziklafüves, és pusztafüves lejtőkön, homokpusztákon és homoki réteken, irtásréteken, stb., száraz, meleg, laza szikla-, törmelék-, lösz- v. homoktalajon” — olvasható Soó és JÁVORKA munkájában.

A Nagytatársánc talaja is száraz meleg lösztalaj, s így e növény ökológiai igényei teljes mértékben kielégítődnek.

Phlomis tuberosa L. (Macskahere). A Nagytatársánc ősgyepjén, a lejtő közepe táján kb. 20—25 m hosszúságban és 2—4 m szélességben eléggé zárt és sűrű állományt alkot (13., 17. kép). „Koloncalt”, gumósan megvastagodott gyökérágait állítólag a sertések megeszik.

E növény is a régi, töretlen gyepek jellemző faja. A Tiszántúlon szórványos előfordulása, s a Nagytatársáncban legközelebb a Kút völgy-Csomorkány közötti területen, az *Adonis vernalis* STEV. kísérőnövényeként található.

Viola ambigua W. et K. (Csuklyás ibolya). Az ősgyepen a *Teucrium chamaedrys*, a *Phlomis tuberosa* és a *Fragaria viridis* állományai között tömegesen tenyészik. (14., 15. kép.). A Dél-Alföldön ugyancsak a régi gyepek jellemzőjének bizonyult. Az *Adonis vernalis* STEV. mindkét hazai előfordulásának (a Békés megyei Csorvás és a Csongrád megyei Csomorkány) hű kísérője. Sajátságos,

13. kép. A *Phlomis tuberosa* és a *Viola ambigua* az ősgyepes lejtőn

14. kép. Csuklyás ibolya (*Viola ambigua*) a Nagytatársánc ősgyepjén

hogy csomorkányi termőhelyén mindig gazdagon hoz virágot, a Nagytatársánc ösгыepjén viszont csak ritkán találhatók virágos példányai.

Fragaria viridis DUCH. (Csattogó szá móca). Az ösгыepen mindenfelé előfordul, legtömegesebben azonban a *Viola ambigua* állománya i között tenyészik (15. kép). Virágzását és termésképzését eddig nem észleltük, így inkább csak vegetatív úton tartja fenn magát. Az Alföldön szórványosan régi gyepekben fordul elő. A Dél-Alföldön legközelebbi termőhelyeként az *Adonis völgensis* Csorvás-környéki előfordulását említhetjük.

15. kép. A csattogó szá móca (*Fragaria viridis*) állománya csuklyás ibolyával

Asperula cynanchica L. (Ebfojtó müge). A Nagytatársánc ösгыepjében mindenfelé gyakori, a taraszzerű kiemelkedés környékén pedig határozottan domináló fajként szerepel. Az Alföldön főként száraz gyepekben fordul elő. Ide legközelebb a Kaszaper-pusztai legelőn található.

Thalictrum minus L. (Közönséges borkóró.) Az ösгыep területén igen elterjedt faj. Megtalálható a Kistatársánc on is. A Dél-Alföld tiszántúli részén a lösztalajokon megmaradt régi gyepek növénye, amely tömeges előfordulásával a legelő értékét lerontja. Gyakori az *Adonis völgensis* csorvási és csomorkányi termőhelyén, valamint a Kaszapertől délnyugatra elterülő legelőn.

Senecio jacobaea L. (Jakabnap i aggyófü). Az ösгыepen csak szórványosan található, főként a sánc felső részén. Egyébként az egész Dél-Alföldön ritkának mutatkozik. Legközelebbi termőhelye a Kistatársánc és a Kaszaper-pusztai legelő.

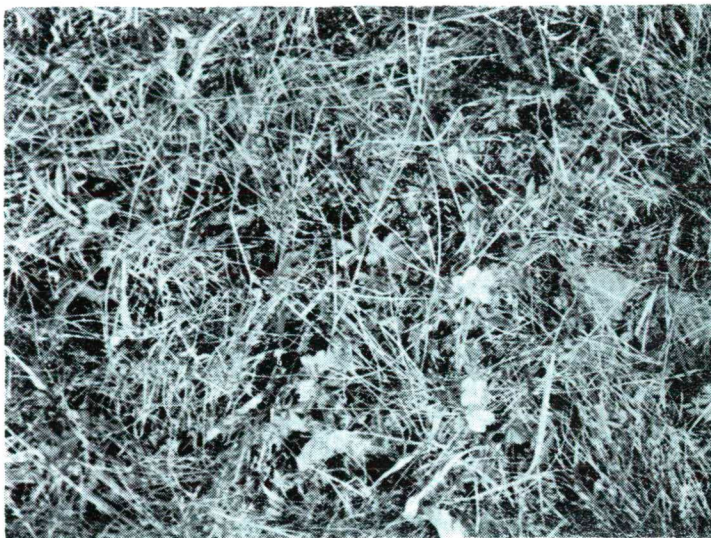
Az ösгыep területén nagyon elterjedt növény továbbá a kakukkfű (*Thymus sp.*), amely helyenként sűrű benőtt séggel borítja a talajt. A fűfélék tömegesen fordulnak elő.

Az ösгыep lehatol egészen a külső sánc aljáig, ekö zben azonban mindinkább tért hódítanak benne a nitrogénkedvelő gyomok. Korábban ugyanis a külső vizesárkon túli háromszög alakú gyes területen olykor trágyakazal volt, amelyből sok növényi tápanyag lúgozódott ki és folyt le a külső vizesárok alá. Ez utóbbi háromszög alakú gyes terület nem ösгыep jellegű, hanem gyomos, mivel korábban bolygatott volt, s így érvényesült rajta a gabonavetések és kapáskultúrák gyomosító hatása.

Az ösгыepben, a hajdani külső vizesárok alján, valamint az említett háromszög alakú gyes területen a köv etkező kevésbé nevezetes, gyakoribb, vagy gyomnak tekinthető növények fordulnak elő:

Ranunculus acer L. (réti boglárka), *Ranunculus arvensis* L. (vetési bolgárka), *Medicago lupulina* L. (komlós lucerna), *Melilotus officinalis* (L). DESR. ap. LAM., *Lotus corniculatus* L. (szarvaskerep), *Astragalus onobrychis* L. (zászlós csúdfű), *Astragalus cicer* L. (hólyagos csúdfű), *Astragalus austriacus* JACQ. (heverő csúdfű), *Lathyrus tuberosus* L. (mogyorós lednek), *Potentilla argentea* L. (ezüstös pimpó), *Potentilla arenaria* BORK. (homoki pimpó) (16—17, kép), *Eryngium campestre* L. (mezei iringó,

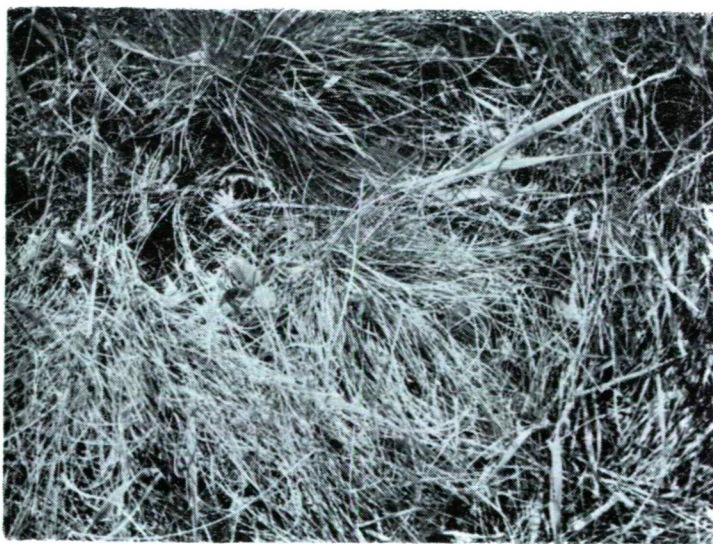
16. kép. A *Potentilla arenaria* javavirágzásban

17. kép. A *Potentilla arenaria* és a *Fragaria viridis* a *Phlomis tuberosa* kiterjedt állományában

ördögsekér), *Conium maculatum* L. (bürök), *Bupleurum rotundifolium* L. (kereklevelű búvákfű), *Falcaria vulgaris* BERNH. (sarlófű), *Pimpinella saxifraga* L. (hasznos földitömjén), *Malva silvestris* L. (erdei mályva), *Malva neglecta* WALLR. (papsajt mályva), *Euphorbia cyparissias* L. (farkas kutyatej), *Nonea pulla* (L.) DC. (apácavirág), *Lithospermum arvense* L. (mezei gyöngyköles), *Cerinthe minor* L. (szeplőlápú), *Verbena officinalis* L. (közönséges vasfű), *Marrubium vulgare* L. (orvosi v. fehér pemetefű), *Sideritis montana* L. (sármányvirág), *Leonurus cardiaca* L. (szúrós gyöngyajak), *Ballota nigra* L. (peszterce), *Salvia aethiopis* L. (magyar zsálya), *Salvia austriaca* JACQ. (osztrák zsálya), *Salvia nemorosa* L. (ligeti zsálya), *Salvia pratensis* L. (mezei zsálya), *Verbascum phlomoides* L. (szőszös ökörfarkkóró), *Verbascum lychnitis* L. (csilláros ökörfarkkóró), *Verbascum austriacum* SCHOTT (osztrák ökörfarkkóró), *Linaria vulgaris* MILL. (közönséges gyújtoványfű), *Linaria genistifolia* (L.) MILL. (rekettyelevelű gyújtoványfű), *Plantago lanceolata* L. (lándzsás útifű), *Plantago major* L. (nagy útifű), *Lepidium draba* L. (útszéli zsázsa), *Lepidium rudernale* L. (büdös zsázsa), *Capsella bursa-pastoris* (L.) MEDIK. (pásztortáska), *Erigeron canadensis* L. (betyárkóró), *Xanthium spinosum* L. (szúrós szerbtövis), *Achillea setacea* W. et K. (pusztai cickafark) *Artemisia absinthium* L. (fehér üröm), *Artemisia vulgaris* L. (fekete üröm), *Arctium lappa* L. (nagy bojtorján), *Carduus acanthoides* L. (útszéli bogáncs), *Onopordum acanthium* L. (szamárbogáncs), *Cichorium intybus* L. (mezei katáng), *Tragopogon dubius* SCOP. (nagy bakszakál), *Lactuca serriola* TORN. (keszeg saláta), *Crepis setosa* HALL. (sertés zörgőfű), *Crepis rheadifolia* M. B. (nehézzagú zörgőfű), *Hypericum perforatum* L. (lyukaslevelű orbáncfű), *Thesium dollinerii* MURB. (ugari zsellérke), *Cerastium vulgatum* L. (gyepes madárhúr), *Chenopodium album* L. (fehér libatop), *Amaranthus retroflexus* L. (szőrös disznóparéj), *Polygonum aviculare* L. (porcsin keserűfű), *Urtica dioica* L. (nagy csalán), *Ornithogalum umbellatum* L. (ernyős sárma), *Gagea lutea* (L.) KER.—GAWL. (sárga tyúktaréj), 18. kép, *Gagea minima* (L.) KER.—GAWL. (apró tyúktaréj), *Festuca sulcata* (HACK) NYM.—*hirsuta* HOST em. SOÓ (barázdált vagy pusztai csenkesz), *Agropyron repens* (L.) BEAUV. (tarackbúza), *Lolium*

18. kép. Sárga tyúktaréj (*Gagea lutea*) a *Fragaria viridis* társaságában

perenne L. (angol perje), *Poa pratensis* L. (réti perje), *Cynodon dactylon* (L.) PERS. (csillagpázsit), *Setaria verticillata* (L.) BEAUV. (ragadós muhar), *Phleum pratense* L. (mezei komócsin), *Hordeum murinum* L. (egérárpa), *Alopecurus pratensis* L. (réti ecsetpázsit).

2. Vizenyős gyepfoltok növényzete a sáncív északi részén

Már BANNER [1] említette, hogy a sáncív északi részén, az akkori Lőrincz-féle tanya környékén, a külső vizesárok alját gyeppel borítja, s hogy itt látszólag mély az árok (3. ábra 2-es jelzés). E részen három gyepes foltocska található, nagyjából nyugat-keleties irányban. A legkeletibb közülük a Pusztaföldvárra vezető dülőúthoz közel fekszik, s kb. 30—35 m hosszú és 8—10 m széles. Néha víz áll rajta, azonban többnyire szántják, mint a másik két időszakosan gyepes foltot is. E kis vizenyős folton nyáron a *Polygonum*-félék mutatkoznak legtömegesebben (*Polygonum persicaria* L., *Polygonum lapathifolium* L., és *Polygonum aviculare* L.). Tőle kissé nyugatra található még egy kisebb gyepes-vizes terület, kb. 20—25 × 10—12 m-es kiterjedéssel. Ennek az alját még bevetés esetén is főként a *Polygonum aviculare* L. borítja.

Az időszakos vizenyős gyepfoltok között a legnagyobb az előbbiektől kb. 180—190 m-rel nyugatabbra fekszik. Hossza 100—120 m, szélessége 10—12 m. Rendszerint ebben áll legtovább a víz. Az előbbi kettő május elejére már víztükör nélküli, ez utóbbi viszont olykor csak május végén, június elején kerül szárazra. Talaja enyhén szikesedő, s széles repedésekkel szárad. Flórájában a következő fajok gyakorinak mutatkoztak:

Veronica anagalloides GAUSS. (iszap veronika), *Rorippa austriaca* (CR.) BESS. (osztrák kányazsázsa), *Polygonum aviculare* L. (porcsin keserűfű), *Polygonum persicaria* L. (baracklevelű keserűfű), *Alisma lanceolatum* WITH. (lándzsás hídör), *Juncus compressus* JACQ. (réti szittyó), *Juncus tenuis* WILLD. (vékony szittyó), *Schoenoplectus tabernaemontani* (GMEL.) PALLA (sziki káka), *Typha latifolia* L. (széleslevelű gyékény), *Typha angustifolia* L. (keskenylevelű gyékény).

E növények közül nevezetességgént a *Veronica anagalloides* GAUSS. említhető, mivel az alföldön csak szórványos előfordulása, itt pedig szinte látványosan domináns elem, a kiszáradó és cserepesedő talajt szinte egymaga sűrűn beburkolja.

Az 1941—42-es vizes esztendőben e gyepes mélyedésből még nyáron sem tűnt el a víz, s így e terület több mint két esztendőn át folytonosan víz alatt állt. Az így keletkezett kis tavacskaiban megtelepedett a nád, s tavasztól ősz végéig gazdagnak mondható algavegetáció alakult ki. Az 1942-ik évi vízmintákban a következő alga-fajok szerepeltek: *Oscillatoria tenuis* AGARDH, *Oscillatoria brevis* (KÜTZ.) GOM., *Euglena acus* EHR., *Phacus Wettsteinii* DREZ., *Phacus dangeardii* LEMM., *Trachelomonas volvocina* EHR., *Tetraëdron muticum* (A. BR.) HANSG., *Actinastrum hantzschii* LAGERH., *Ankistrodesmus falcatus* var. *acicularis* (A. BRAUN) G. S. WEST, *Stigeoclonium setigerum* KÜTZ., *Closterium acerosum* (SCHRANK) EHR., *Pleurotaenium trabecula* (EHR.) NAEG., *Spirogyra longata* (VAUCH.) KÜTZ., *Spirogyra spec.*

A két kisebb gyepes foltot minden évben szántják és bevetik, a legnagyobb azonban a néhány esztendőnként ismétlődő vízfeltörés miatt szántóföldi művelésre olykor alkalmatlan.

3. A Kistatársánc oldalának és tetejének gyepe

Visszaemlékezések szerint a Kistatársánc tetejét a század elején még gyp borította, a Pusztaföldvár felé eső északi és keleti oldaláról azonban építkezésekhez földet hordtak. Eközben találtak rá a jó „marosi” homokra, s a homok állandó nyérése végett fejtették le azt a fedőréteget, amelyet a folyóparti homok-alapzatra a bronzkor végén vagy a vaskor elején erődítményként építettek. A bolygatás miatt a régi gyp eltűnt, s a harmincas évek elején a szántóként nem használt sánc tetőn már csak gyomos parlagi gypet találtam (3. ábrán a 3-as jelzés).

A sáncmaradvány oldalának és tetejének növényei a következők:

Nigella arvensis L. (mezei kandilla), *Consolida regalis* (S. F.) GRAY. (mezei szarkaláb), *Ranunculus acer* L. (réti boglárka), *Thalictrum minus* L. (közönséges borkóró), *Rubus caesius* L. (hamvas szeder), *Potentilla argentea* L. (ezüstös pimpó), *Medicago lupulina* L. (komlós lucerna), *Medicago falcata* L. (sárkerep lucerna), *Melilotus officinalis* (L.) DESR. ap. LAM. (orvosi somkóró), *Trifolium repens* L. (fehér here), *Trifolium pratense* L. (réti here), *Lotus corniculatus* L. (szarvaskerep), *Coronilla varia* L. (tarka koronafürt), *Vicia cracca* L. (kaszanyűg bükköny), *Lathyrus tuberosus* L. (mogyorós lednek), *Eryngium campestre* L. (mezei iringó vagy ördögszekér), *Falcaria vulgaris* BERNH. (sarlófű), *Pimpinella saxifraga* L. (hasznos földitömjén), *Sium latifolium* L. (nagy békakorsó), *Asperula cynanchica* L. (ebfojtó müge), *Galium verum* L. (tejoltó galaj), *Althaea officinalis* L. (orvosi ziliz), *Hibiscus trionum* L. (varjúmák), *Euphorbia cyparissias* L. (farkas kutyatej), *Heliotropium europaeum* L. (európai kunkor), *Lithospermum arvense* L. (mezei gyöngyköles), *Echium vulgare* L. (terjőke kígyószisz), *Nonea pulla* (L.) D. C. (apácavirág), *Verbena officinalis* L. Közönséges vasfű), *Ajuga chamaepitys* (L.) SCHREB. (kalinca infű), *Marrubium vulgare* L. (orvosi pemetefű), *Sideritis montana* L. (sármányvirág), *Prunella vulgaris* L. (közönséges gyíkfű), *Salvia nemorosa* L. (ligeti zsálya), *Salvia pratensis* L. (mezei zsálya), *Verbascum phlomoides* L. (szöszös ökörfarkkóró), *Linaria vulgaris* L. (közönséges gyujtoványfű), *Plantago lanceolata* L. (lándzsás útifű), *Plantago major* L. (nagy útifű), *Glaucium corniculatum* (L.) RUDOLPH (veres szarumák), *Fumaria schleicherii* (SOY.) WILLM. (parlagi füstike), *Diploxaxis muralis* (L.) D. C. (fali kányaszászsa), *Capsella bursa-pastoris* (L.) MEDIK. (pásztortáska), *Sisymbrium orientale* TORN. (Hamvas zsombor), *Reseda lutea* L. (vad rezedá), *Achillea setacea* W. et K. (pusztai cickafark), *Cichorium intybus* L. (mezei katáng), *Picris hieracioides* L. (mezei keserűgyökér), *Sonchus arvensis* L. (mezei csorbóka), *Lactuca serriola* TORN. (keszeg saláta), *Crepis setosa* Hall. (sertés zörgőfű), *Tussilago farfara* L. (martilapu), *Hypericum perforatum* L. (lyukaslevelű orbáncfű), *Anagallis arvensis* L. (mezei tikszem), *Anagallis femina* MILL. (kék tikszem), *Polygonum aviculare* L. (porcsin keserűfű), *Ornithogalum umbellatum* L. (ernyős sárma), *Muscari comosum* (L.) MILL. (üstökös gyöngyike), *Asparagus officinalis* L. (spárga nyúlárnyék), *Bromus sterilis* L. (meddő rozsok), *Poa pratensis* L. (réti perje), *Poa bulbosa* L. (gumós perje), *Dactylis glomerata* L. (csomós ebír), *Agropyron repens* (L.) BEAUV. (tarackbúza), *Lolium perenne* L. (angol perje), *Cynodon dactylon* (L.) PERS. (csillagpázsit), *Hordeum murinum* L. (egér árpa), *Phleum pratense* L. (mezei komócsin), *Alopecurus pratensis* L. (réti ecsetpázsit), *Setaria verticillata* (L.) BEAUV. (ragadós muhar), *Digitaria sanguinalis* (L.) SCOP. (pirók ujjasmohar).

Az előbbi florisztikai felsorolás semmiféle ösgyep-jelleget nem mutat. Csupán a *Thalictrum minus* az egyedüli faj, amely a régi löszpusztai gyepekben is gyakran előfordul. Ennek ellenére a *Prunella vulgaris* és a *Tussilago farfara* jelenléte olyan vonás, amely a környezet flórájában különlegesen hat. A különlegesség az, hogy e viszonylag száraz klímájú, de mezőgazdaságilag igen jól hasznosított, egyik legjobb

búza-termő területünk közepén nedvességigényes, illetve vizek partján található növények tenyésznek.

E növények idekerülése vagy ittmaradása flóratörténeti kérdés, mai létük ökológiai alapja viszont az, hogy a Kistatársáncnak a keleti és északi oldalán tenyésznek, ahol a bolygatott löszös-agyagos homokos rétegek határozottan üdék, sőt sok helyen nedvesek vagy vizesek. Több ízben tapasztaltam, hogy a környező száraz szántóföldeknél magasabban fekvő homokfejtők gödreiben víz áll, annak ellenére, hogy előzőleg eső hosszabb idő óta nem esett. Ez csakis úgy magyarázható, hogy e rétegek maguk tartalmazzák, illetve vezetik valamilyen módon a vizet. Sajátságos, hogy a keleti sáncoldal teljesen lehordott, vízszintesre lenyesett szegélyén a talaj foltosan, mozaikosan egyenlőtlenül nedves. Előfordult, hogy az ilyen nedvesebb foltokon a nehezebb járművek kátyú-szerűen megsüllyedtek. Úgy látszik, hogy itt is vízfeltörési jelenséggel állunk szemben.

4. Régi gyepterület az egykori ösfolyó vagy ős-ér medre területén

Ez a gyepterület az ösgyepetől néhány száz méterre feküdt, pontos helyét azonban megjelölni már nem tudom (3. ábrán kb. a 4-es jelzés). E területet a második világháború során felszántották. Területe kb. 4 kat. holdnyi lehetett, s abban a hosszan elnyúló laposban feküdt, amely BANNER szerint része volt annak az ösfolyónak vagy ős-érnek, amelyre, mint természetes védővonalra, a Nagytatársánc kettős sáncíve DK-felé a nyitottan hagyott átmérői oldalával támaszkodott. Ebből az érből juthatott be a víz a kettős sáncív külső és belső árkába. E legelőn, amelyet az ottaniak Jankó-féle gyepeknek is neveztek, 1933. tavaszán az *Adonis vernalis*-t nagy tömegekben találtam. Ekkor sikerült megtudnom, hogy e növény mellékgyökérzetét a környéken „tályogyökér”-nek nevezett állatgyógyászati dróggként használják [5, 6, 7]. A legelőn sokfelé feketéllő ásonyomok a gyökér-drog gyakori gyűjtését jelezték.

Ez a legelő még 1939. nyarán is kinyúlt a valamikori ösfolyó laposának északi szegélyéig, amelyen dülőút haladt. E dülőút ritkás akácsora alatti gyepterületen, illetve magának a Jankó-féle gyepterületnek a szegélyén a *Thalictrum minus* és a *Viola ambigua* tömegesen tenyészett, mintegy kapcsolatot alkotva a Nagytatársánc ösgyepmaradványára felé. Idősebb gazdák egybehangzóan állították, hogy e kapcsolat a század elején még fennállott.

E legelőn 1933. és 1936. tavaszán és nyarán a következő növényeket jegyeztem fel:

Thalictrum minus L. (közönséges borkóró), *Adonis vernalis* L. (tavaszi hérics), *Potentilla argentea* L. (ezüstös pimpó), *Lotus corniculatus ssp. tenuifolius* (L.) HART. (szarvaskerep), *Bupleurum rotundifolium* L. (kereklevelű búvákfü), *Euphorbia cyparissias* L. (farkas kutyatej), *Nonea pulla* (L.) D. C. (apácavirág), *Marrubium vulgare* L. (orvosi pemetefű), *Salvia verticillata* L. (lószálya), *Viola ambigua* W. et K. (csuklyás ibolya), *Poa pratensis* L. (réti perje), *Poa bulbosa* L. (gumós perje), *Alopecurus pratensis* L. (réti ecsetpázsit), *Dactylis glomerata* L. (csomós ebír), *Festuca sulcata* (HACK.) NYM. (barázdált vagy pusztai csenkesz), *Agropyron repens* (L.) BEAUV. (tarackbúza), *Lolium perenne* L. (angol perje), *Cynodon dactylon* (L.) PERS. (csillagpázsit).

A felsorolt növények közül az *Adonis vernalis* jelenléte kétségtelenül a gyepterület régiségére mutat. S ha a *Viola ambigua* és a *Thalictrum minus* gyepszegélyi és dülőúti előfordulását is figyelembe vesszük, mint az ösgyepvel való korábbi egybetartozás bizonyítékát, akkor azt a gondolatot sem vethetjük el, hogy ez a feltöretlen gyepterület is az időszámításunk előtti századokból való lehetett.

A nagytatársánci ősgyep védelme

Az ismertetett gyepek közül a volt Bánki-féle tanya előtti gyepek, amely a Nagytatársánc külső sánca lejtőjére esik, kétségtelenül ősgyep jellegű, s mint ilyen feltétlenül védelmet érdemel. Kérésünkre a Földművelésügyi Minisztérium és a nagytatársánci Állami Gazdaság igazgatósága messzemenően biztosította a flóratörténetileg figyelmet érdemlő sánchrészlet előzetes védelmét. A természetvédelemben való részesítésre vonatkozó előterjesztést az Országos Természetvédelmi Hivatalhoz is eljuttattuk [8].

A védelem legfontosabb teendői a következőkben foglalhatók össze:

1. Szükséges, hogy a külső sáncoldal ősgyepes része ne kerüljön szántás alá, s mentesüljön más talajművelési eszközök behatásaitól is. A gyepes rész ne essék szántás forgójára se.

2. A kis gyeprészlet kaszálása is mellőzendő volna, úgyszintén a legeltetés is. Ezáltal biztosítódna a gyepek regenerációja.

3. Az ősgyepes rész alsó szegélye, azaz a valamikori külső vizesárok alja, erősen elgyomosodott. A nagytermetű nitrofil gyomoktól az ősgyep károsítása nélkül is lehet mentesíteni a területet.

4. Ha lehetséges, célszerű volna védelemben részesíteni a külső vizesárkon kívül fekvő kis háromszög alakú gyepes területet is. Ez ugyan nem ősgyep, azonban meghagyása egyrészt útját állná a szántók felől jövő gyomosodásnak, s lehetőséget nyújtana az ősgyep és a régebben bolygatott gyeptársulás növényzetének összehasonlítására, másrészt fokozott mértékben biztosítaná a külső vizesárok külső oldalának erózió elleni védelmét.

Ha ez a kis ősgyepes folt természetvédelemben részesül, akkor nemcsak néhány itteni olyan növényelőfordulást mentünk meg a geobotanika számára, amelyek egykor az Alföld eredeti növénytakarójának részei lehettek, hanem egy olyan terep-objektumot is, amely az őskor végén itt lakó ember nagy alkotóképességét és hallatlan erőfeszítését hirdeti! „Orosházának sincs különös nevezetessége, ami az idegent ide csábítaná, — sem természeti, sem történelmi” — írja VERES [11] 1886-ban. Akkoriban ugyanis ez az ún. Szöllősi pusztája nem tartozott Orosháza-hoz. Ma Pusztaföldvár és Orosháza határa, s nem is csupán egy halom, hanem egy lenyűgöző erődítmény-rendszer maradványa, amelynek néhány lépésnyi területén ezerévek emlékei halmozódnak.

A Nagytatársánc ősgyepes lejtője és annak érdekes régi növényzete a Dél-Alföldnek nemcsak geobotanikai, archeológiai, történelmi és kulturális téren, hanem idegenforgalmi szempontból is nevezetessége lehet. A szegedi Szabadtéri Játékokra érkezők is végig kitűnő aszfaltúton látogathatnának ide. Ezért ez a kis gyepes lejtő, amely még ma is leginkább a Tisza védtöltéséhez hasonlít, nemcsak a természetvédelmi területté való nyilvánítást érdemli meg, hanem azt is, hogy rajta a természetvédelmi tábla mellett a műemlékvédelmi táblát is elhelyezzük.

Köszönetet mondok a Földművelésügyi Minisztériumnak, az Orosházi Járás Tanácsának, valamint a Szöllősi (Nagytatársánci) Állami Gazdaság Igazgatóságának hogy az ismertetett ősgyep előzetes védelmét lehetővé tette.

- [1] BANNER, J.: A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc. Dolgozatok 15. (1939) p. 93—114., I. t. 1939
- [2] BOROVSKY, S.: Csanád vármegye története 1715-ig II. köt. 1897.
- [3] KALICZ, N.: Orosháza és környéke az őskorban. Orosháza története és néprajza I. köt., p. 93—102., (Orosháza város kiadása, szerkesztette: Nagy Gyula múzeumi igazgató) 1965.
- [4] KARÁCSONYI, J.: Békés vármegye története. II. kötet 1896,
- [5] KISS, I.: Ősgyepmaradvány az orosházi Nagytatársáncon. Előadás a Magyar Biológiai Társaság Botanikai Szakosztályában (Budapest). Kézirat, 1962.
- [6] KISS I.: Az Adonis volgensis lelőhelyei és népies gyógyászati vonatkozásai Magyarországon. Szegei Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei p. 25—54., 1964.
- [7] KISS, I.: Növényvilág. (Orosháza növényzete). Orosháza története és néprajza I. köt., p. 60—80., (Orosháza város kiadása, szerkesztette: Nagy Gyula), 1965.
- [8] KISS, I.: Előterjesztés az orosházi Nagytatársánc ősgyep-maradványának természetvédelemben való részesítésére (Kézirat, 1967, az Országos Természetvédelmi Hivatal elé terjesztve: 1967. VI. 5.).
- [9] Soó, R., JÁVORKA, S.: A magyar növényvilág kézikönyve. I-II. Budapest, 1951.
- [10] SZEREMLEI, S.: Attila székhelye Hódmezővásárhely határában volt, 1899 pp. 27., valamint: Hódmezővásárhely története I—III. kötet 1900.
- [11] VERES, J.: Orosháza. Történeti és statisztikai adatok alapján. pp. 146., 1886.

СЛЕДЫ ДРЕВНЕГО-ДЕРНА В НАДЪТАТАРШАНЦЕ

И. Киши

Автор нашёл до сих пор не поднятый древний дерн на юго-востоке от Орошхаза на 10—11 км. Растение данного дерна сильно отличается от растений окружающих пашней, и в частности сохранил образ древнего степного растения Низменности. Название (Надътатаршанц) происходит от того, что по преданию данная крепость была устроена для обороны от татаров. Однако раскопки Баннера (1) показали, что эта крепость строилась раньше в конце бронзового века, что постройка его была в VIII—V. веках до н. э. Шанец и на нем находящийся древний дрен 2500—3000 летние. Шанец имеет длину 3 км и форму полукруга. Его диаметр 1800 метров. Карта из 1783 изображает шанец и вблизи восточного конца его изображает и т. н. Киштатаршанц в форме квадрата (2 рис.) Карта обозначает оба шанца с названием.

Сегодняшнее положение древней земляной крепости и бывшая по Баннеру оборона изображены на 3-ей рисунке. Видно, двойная дуга шанца с своей южовосточной стороной опиралась на древнюю реку, наверно на приток сегодняшней реки — Сараз, как на оборонительную полосу. Внешнюю дугу шанца от окружающего поля отделил внутренний ров наполненный водой. Ровы наполнились водой древней реки. Разница уровня между дном ямки и вершины шанцев возможно 5 м было. Древняя река сегодня не существует, о ней свидетельствует далеко распространяющаяся впадина, являющаяся сегодня пашней.

На территории двойного шанца автор нашёл дерн на 4 местах. Они обозначены порядковыми числами в кружках на 3-ей рис. Именно: 1-ое обозначение — древний дерн на склоне внешнего шанца. Его длина на внешней стороне рова 50—60 а ширина 10—14 метров. 2-ое обозначение — содержит три острова во дне внешнего рова северной части шанца. Их уже с давних времен поднимают. 3 — ее обозначение — дерн в русле древней реки, он был поднят во время второй мировой войны.

1-ое фото изображает среднюю часть древнего дерна Надътатаршанца. С нег немного на юго-востоке находится второй шанец. Склон его приблизительно 18 м длины (2 фото) Внутренний ров, находящийся между шанцами уже засыпался (3 фото). За внешней ямкой напротив древнего дерна находится ещё одна площадь, которая когда-то относилась к окружающему полю, но на ней нет растения древнего характера (4 фото). Маленький шанец (Киштатаршанц) приблизительно с 80 м длиной есть высший рельеф, на восточной стороне которого в начале нашего века открылся песчаный крьер (5—6 фото). На боку его хорошо видны темные и светлые слои почвы, знаки древнего творения человека (7—9 фото). На некоторых местах насчитывается 10—12 темных и столько же светлых слоев. Толщина отдельных слоев до 20—40 см. Толщина слоя земли, нанесенной на песчаной дюне береги рек до 4 м. На боку песчанного крьера в виде темной части можно узнавать двернейшую ямку, которая засыпалась с гумусовой землей (10 фото). Немного внутрь находится песчаный-подкоп, из дна которого обнаружился грубый песок „марош” (11. фото).

Следующие растения показывают, что данная территория есть остаток древнего дерна: 1. *Teucrium chamaedrys*, 2. *Phlomis tuberosa*, 3. *Viola ambigua*, 4. *Fragaria viridis*, 5. *Asperula cynanchica*, 6. *Thalictrum minus*, 7. *Senecio jacobaea*. На 12 фото виден состав *Teucrium chamaedrys*. 13-ое фото изображает *Phlomis tuberosa*, а 14-ое *Viola ambigua* 15 фото показывает *Fragaria viridis* с *Viola ambigua*. На 16 фото показано *Potentilla arenaria* в расцветании. На 17 фото видно расцветающее. *Potentilla arenaria*, *Fragaria viridis* в составе *Phlomis tuberosa*. 18 фото изображает расцветающее *Gagea lutea*.

Виды найденные на территории Надьтатаршанц и Киштатаршанц перчислены в тексте. С 2-ым обозначением видно на 3-ей рисунке *Veronica anagalloides*. Она очень редко бывает на Низменности, и здесь почти с целым сосавом покрывает почву. На долине Киштатаршанц в растительном покрове массовый состав *Prunella vulgaris* и *Tussilago farfara* очень отчуждено стоит в поле, засеянном пшеницей и кукурузой. В засушливой зоне именно здесь находятся мокрые островки почвы. На территории русла бывшей реки до начала 40-х годов находились 4 холма дерна (4-ое обозн. на 3-ей рис.) Здесь нашли *Adonis vernalis* в многотысячных экземплярах. На северном краю его массами росли *Viola ambigua* и *Thalictrum minus*.

Древний дерн Надьтатаршанца есть геоботаническая, археологическая, историческая и культурная достопримечательность, поэтому нужно признавать резерватом. Растение дерна защищал бы то — стену манца от эрозии, таким образом объявление резерватом дерна одновременно означало бы охраны памятного характера дерна.

URRASSEN-RELIKTE AN DER NAGYTATÁRSÁNC (GROSSEN TATÁREN-SCHANZE) BEI OROSHÁZA

Von
I. Kiss

Verfasser hat im Bereich der altertümlichen Erd-Festung „Nagyatársánc“ 10—11 km süd-östlich von Orosháza- ein bisher nicht umgebrochenes, altes Rasengebiet gefunden, dessen Vegetation von jener der umgebenden Ackerböden stark verschieden ist und teils das Bild der alten Puszten-vegetation des Alföld bewahrt hat. Die Benennung des Schanzensystems rührt daher, dass der Volksüberlieferung zufolge diese Festung z. Z. des Tataren-Einbruches zu Defensivzwecken errichtet wurde. BANNER [1] konnte an hand seiner Ausgrabungen aber nachweisen, dass diese Erdveste viel älteren Datums ist und Ende der Bronzezeit oder in der Hallstatt-Epoche, d. h. im VIII.—V. Jhdt. vor u. Z. errichtet worden sein dürfte. Die Schanze und das auf ihr befindliche Urgras sind somit 2500—3000 Jahre alt. Sie stellt in der Landschaft ein derart auffallendes Reliefelement dar, dass sie in präziseren Landkarten sorgfältig detailliert wird (Abbildung 1.). Es handelt sich um einen etwas mehr als halbkreisgrossen, doppelten Schanzenbogen mit einer Länge von über 3 km und einem Durchmesser von 1800 m. In der 1783. angefertigten Landkarte z. Z. Kaiser Josefs ist er noch mit eckigen Linien dargestellt und nahe des östlichen Endes ist in Gestalt eines kleinen Vierecks auch die sog. Kistatársánc (kleine Tatarenschanze) eingetragen (Abbildung 2.). Diese Karte bezeichnet beide Schanzensysteme als „alte Schanz“. Später sind noch zahlreiche weitere Karten davon hergestellt worden.

Den heutigen Zustand der Erdveste aus der Urzeit und die ehemalige Abwehr-Lösung nach BANNER veranschaulicht Abbildung 3, die wir unter Benutzung der von BANNER mitgeteilten Luftaufnahme angefertigt haben. Wie ersichtlich, stützte sich der doppelte Schanzenbogen der grossen Tatarenschanze mit seiner südöstlichen, offenen Seite auf einen Ur-Fluss, vielleicht auf einen Nebenarm des heutigen Száz-ér, als Verteidigungslinie. Der äussere Schanzenbogen war von der umgebenden Pusztenwelt durch den äusseren Wassergraben, und die äussere Schanze von der inneren durch den inneren Wassergraben getrennt. Die Gräben füllten sich mit dem Wasser des Ur-Flusses. Zwischen dem Boden der Gräben und dem Dach der Schanzen dürfte ein Niveauunterschied von rd. 5 m bestanden haben. Der Ur-Fluss ist nicht mehr vorhanden, sein einstiges Flussbett zeigt heute eine Langgestreckte, als Ackerboden benutzte Vertiefungs-Kette an.

Im Bereich der beiden Schanzensysteme fand ich früher an vier Stellen grasbewachsene Gebiete. Diese sind an der Abbildung 3. mit in Kreisen dargestellten Ziffern bezeichnet: 1. bedeutet: Urrasen-Fläche am Abhang des äusseren Wassergrabens der äusseren Schanze. Länge: 50—60 m, Breite: durchschnittlich 10—14 m. 2. bedeutet: Der nördliche Teil des Schanzenbogens umfasst am Fusse des äusseren Wassergrabens drei Rasenflecken. Diese werden schon seit langem umgepflügt. 3. bedeutet: Vegetation der kleinen Tatarenschanze. Interessant, aber nicht von Urrasen-Charakter. 4. bedeutet: Im einstigen Flussbett des Ur-Flusses befindlicher Rasen, der im Laufe des II. Weltkrieges umgepflügt wurde.

Aufnahme 1. stellt den mittleren Teil des Ur-Rasens der grossen Tatarenschanze dar. Etwas südöstlich davon erhebt sich kammartig die Schanze und hier hat ihr Abhang ungefähr 18 m Breite (Photo 2.). Der zwischen den beiden Schanzen befindliche, innere Wassergraben hat sich sei her aufgefüllt und wird eher in Gestalt eines leichten Bugs erkennbar (Photo 3.). Jenseits des äusseren Wassergrabens ist gegenüber dem Ur-Rasen ebenfalls ein kleines Rasengebiet anzutreffen, das früher einmal der Einöde zugehörte, doch ist heute schon keine Urvegetation darauf enthalten (Photo 4.). Die Kleine Tatarenschanze ist ein 80 m langer höherer Plan, an dessen östlicher Seite zu Beginn des Jahrhunderts eine Sandgrube eröffnet wurde (Photo 5. und 6.). An ihrer Wand sind die helleren und dunkleren Bodenschichten, die Zeichen des einstmaligen menschlichen Baues, deutlich wahrnehmbar (Photo 7—9.). Stellenweise sind 10—12 dunkle und auch ebenso viele helle Schichten zu beobachten, die eine Dicke von je 20—40 cm haben. Die in längst vergangenen Zeiten auf die Sanddüne am Flussufer aufgetragenen Erdmassen dürften eine Höhe von mindestens 4 m gehabt haben. An der Wand der Sandgrube wird als dunkler Anteil mit U-Querschnitt auch der ehemalige Wassergraben erkennbar, der sich entweder aufgefüllt hat oder mit Oberflächen-Humusboden überschüttet wurde (Photo 10.). Etwas weiter einwärts findet sich eine tiefe Sandmine, von deren Boden bereits grober „Maros“-Sand heraufbefördert wurde (Photo 11.).

Am Urrasen der Grossen Tatarenschanze deuten die folgenden Pflanzen an, dass dieses Gebiet in der Tat Überbleibsel eines alten Steppen-Rasens darstellt: *Teucrium chamaedrys*, *Phlomis tuberosa*, *Viola ambigua*, *Fragaria viridis*, *Asperula cynanchica*, *Thalictrum minus*, *Senecio jacobaea*. Aufnahme 12. zeigt die dichte Substanz von *Teucrium chamaedrys*. Photo 13. demonstriert *Phlomis tuberosa* und Photo 14. *Viola ambigua*. Photo 15. stellt *Fragaria viridis* und *Viola ambigua* dar, Photo 16. zeigt *Potentilla arenaria* im Blütestand. Auf Photo 17. scheinen in der dichten Substanz von *Phlomis tuberosa*, *Fragaria viridis* und die blühende *Potentilla arenaria* auf. Photo 18. veranschaulicht blühende Exemplare von *Gagea lutea*.

Die im Bereich der Grossen und der Kleinen Tatarenschanze bisher aufgezeichneten Arten sind im ungarischen Text angeführt. Von der Vegetation der an Abbildung 3. mit 2. bezeichneten feuchten Rasenstelle verdient *Veronica anagalloides* erwähnt zu werden, da sie in der Ungarischen Tiefebene nur sporadisch vorkommt, hier aber den Boden fast in reinem Bestand deckt. In der Pflanzendecke des seitlichen Teiles der Kleinen Tatarenschanze stehen die massenhaften *Prunella vulgaris*- und *Tussilago farfara*-Bestände äusserst fremd zwischen den Weizen- und Maisäckern. In der sonst eher zur Dürre neigenden Flur finden sich gerade hier feuchte Bodenflecken. Auf dem Gelände des einstigen Ur-Stromes befanden sich bis zu Anfang der vierziger Jahre 4 Katastraljoch Rasen (4. an Abbildung 3.). Auf diesem fanden wir *Adonis vernalis* in mehreren tausend Exemplaren. Am Nordrande wuchsen auch *Viola ambigua* und *Thalictrum minus* massenhaft. Zu Beginn des Jahrhunderts stand dieser noch im Zusammenhang mit dem Gebiete des Urrasens. Hieraus ist zu schliessen, dass auch dieser Rasen aus den Jahrhunderten vor unserer Zeitrechnung erhalten geblieben sein dürfte.

Der Urrasen der Grossen Tatarenschanze ist eine geobotanische archeologische, historische, kulturelle und hinsichtlich des Fremdenverkehrs berühmte Sehenswürdigkeit der südlichen Ungarischen Tiefebene und verdient daher als Reservat erklärt zu werden. Indiziert ist dies auch auf der Grundlage des Kunstdenkmalschutzes, da der Urrasenteil unserer Tage auf dem am besten erhalten gebliebenen Teil der einstigen Erd feste liegt. Die Vegetation des Rasens würde den Seitenteil der Schanze vor Erosionen schützen und so würde die Erklärung zur Reservation auch den Kunstdenkmalsschutz dieses Schanzenanteils bedeuten.